

Струкевич О. К., Степанчук Ю. С.

Переяславсько–московський договір 1654 року з політико–культурного погляду

Висвітлюються політико-культурні орієнтації політично правлячої еліти того часу, показано, яке відображення вони знайшли у тексті договору.

Взаємини української та російської національних держав визначаються як сьогоденними питаннями, так і впливом тієї історичної спадщини, що накопичилася у їхніх взаєминах з раннього нового часу — часу виникнення національних держав у Європі. Відправною точкою інтенсифікації взаємин між нашими державами судилося стати Переяславсько-Московському договору 1654 року. Тому ми впевнені, що він і надалі залишатиметься значущим предметом дослідження як українських, так і російських науковців. Це, зокрема, засвідчує і новий сплеск публікацій, присвячених договору, у зв'язку з 350-річчям його укладення.

Зміст Переяславсько-Московського договору між Військом Запорозьким та Московським царством історики пояснюють найчастіше з погляду співвідношення військово-політичних потенціалів, геостратегічних балансів, що склалися навколо України наприкінці 1653 — на початку 1654 років. Для витлумачення змісту і характеру договору активно залучають також юридичні потрактування. Що є цілком виправданим, адже учасники політичних взаємин одночасно виступали і як учасники взаємин правових.

Такі підходи, звичайно, відображають історичні реалії об'єктивно, але у політичному житті чинниками поведінки виступають не лише раціональні розрахунки, співвідношення сил та інтересів, але й суб'єктивні чинники. Як стверджував у вступі до дев'ятого тому «України-Руси» М.С.Грушевський: «Історикові кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях їх здебільшого і не можна відтворити) — а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які вражіння й настрої серед них викликали» [1,6]. Якщо ж події фіксуються у свідомості у вигляді вражень, знань, оцінок, настроїв, то у такій якості вони неминуче влітаються у мотиви, спонуки свідомої участі соціальних суб'єктів у нових подіях. А то

му цей аспект історичного буття уже не можна не враховувати при науковому аналізі історичних подій, поведінки їх учасників.

Тому своє завдання ми бачимо в аналізі теми Переяславсько-Московського договору з політико-культурного погляду.

Насамперед, ми хочемо звернути увагу на деяку формальність історико-юридичних оцінок договору. Адже закони є лише формальним відображенням, фіксуванням певних правових норм – установлених у суспільстві вимог до поведінки з огляду на такі фундаментальні питання як право на життя, справедливість, власність, рівність і т. д. Оскільки у ході аналізу подій навколо Переяславської ради та українсько-російської угоди 1654 року ми маємо справу із заново утвореною елітою, із заново формованим суспільством, то тут, природно, виникали розбіжності між духом права і буквою закону, які проявилися, зокрема, у нехтуванні учасниками тих подій юридичними аспектами переговорів і за які вони й сьогодні зазнають критики з боку істориків [1,868 – 869].

Ці природні у науковому пізнанні труднощі можна у деякій мірі подолати, якщо звернутися до системи тих установлених, політичних поглядів, які склалися у середовищі старшинства за перші шість років боротьби та побудови держави, які стали основою політичного світосприйняття еліти української козацької держави, і які знайшли своє відображення у зніщійованому нею тексті договору. Такий політико-культурний ракурс наукового аналізу сутності переговорів у Переяславі запропонував С.Плохій [2,775 – 795], зосередившись насамперед на відображенні ряду політико-культурних орієнтацій старшинства у дискурсі кліриків тогочасної української православної церкви.

Ми ж пропонуємо головний акцент поставити на установлені, на той час, політико-культурні орієнтації саме політично провідної верстви, показати, яке відображення вони знайшли у тексті, насамперед, «Богданових статей».

Звертаючись до такого дослідження не можна не помітити, що українська сторона уявляла свої стосунки з будь-яким незалежним монархом у рамках поширеної тоді в Європі і, до речі, твореної й такими видатними українськими науковцями як С.Оріховський, І.Вишенський, Х.Філалет теорії суспільного договору. Згідно з нею суспільні стани присягали монархові на підданство, а монарх, в свою чергу, присягав станам на гарантування їх прав та вольностей. Ця теорія, звичайно, повністю суперечила концепції московського самодержавства, за якою цар уявлявся таким, що стоїть над правом, стосовно підданих він ні в якому разі не мав виконувати обов'язки, а чинити лише ласку, пожалування.

Саме сприйняття взаємин з московським монархом у рамках суспільного договору, відповідно якому його учасники розглядаються рівними контрагентами й спричинило перше непорозуміння між козацькою старшиною і московським посольством, коли боярин В.Бутурлін відмовився присягати від імені царя. З іншого боку, саме політико-культурним орієнтаціям старшин на договірність слід завдячувати самому факту появи «Березневих статей» і продовженню укладення договору у Москві.

Сам факт переяславської присяги для українців ще не означав взяття на себе певних підданських обов'язків перед царем. Вони їх

готові були виконувати лише після того, як цар зобов'язав себе, якщо не усною присягою (вірою), то письмовими зобов'язаннями стосовно виконання своїх обов'язків щодо підданих. У зв'язку з цим набагато логічніше відзначати річницю українсько-московського договору не в січні, а в березні, коли українська сторона нарешті спонукала свого контрагента вступити у договірні взаємини. До моменту затвердження Олексієм Михайловичем «Статей гетьмана Богдана Хмельницького» договору не існувало. 8 січня у Переяславі було лише продемонстровано українською стороною готовність стати рівноправним учасником майбутнього договору.

З огляду на договірні уявлення старшин, вважаємо, не слід приписувати українській стороні вчинення якоїсь історичної фатальної помилки. Виходячи з договірних уявлень Військо Запорозьке завжди могло припинити виконання своїх зобов'язань у випадку порушення договору контрагентом.

Ідея виконання своїх підданських обов'язків у рамках уявлень про взаємні договірні зобов'язання фіксується уже в преамбулі березневих статей. Точніше, преамбула повністю побудована на ідеї договірності. Визнаючи царську величність своїм государем, пообіцявши «служити прямо і вірно у всіляких справах і веліннях царських (тут і далі в тексті переклад авторів — О.С., Ю.С.)», Б.Хмельницький від свого імені, імені Війська Запорозького і всього українського суспільства ставив перед монархом вимогу: «Тільки просимо дуже, як і в грамоті просили, звели нам твоя царська величносте в тому всьому пожалування і милість свою царську показати, про що посланці наші від нас твій царській величності будуть чолом бити». Зміст царських «пожалування і милості», тобто зобов'язань перед Українською державою та станами далі й розкривається у відомих 23 пунктах.

Наступне, що привертає увагу у дослідженні уже усталених на початок 1654 року характеристик політичного самовизначення відносно статусу Війська Запорозького під владою московського государя, є прагнення старшин максимально гарантувати свою політичну окремішність від московського суспільства та його представників, забезпечити собі максимальну політичну суб'єктність.

У першому пункті чітко формулюється вимога до царя «підтвердити права і вольності наші військові», а вони, на переконання старшин, передбачали й ні з ким не поділюване виконання функції забезпечення порядку: щоб «своїми правами судилися», «щоб ні воєвода ні боярин ні стольник в суди військові не втручалися, але щоб від старших своїх щоб товариство суджені були: де три чоловіки козаків, тоді два одного повинні судити (тут і далі в цитатах синтаксис оригіналу — О.С., Ю.С.)»

На даний пункт слід дивитися і ширше. У ньому закладена ідея державності та суверенітету. Оскільки держава з'являється із виру суспільного життя тоді, коли з'являється потреба забезпечити порядок за допомогою чітко усталених норм спеціально виділеною для цієї справи групою людей [3,29], то готовність тогочасних представників українського соціуму самим собі забезпечувати порядок і демонструє готовність до державного, суверенного функціонування Війська Запорозького.

Дана ідея представлена і в третьому пункті, де мова ведеться про «права і вольності шляхетства». До них, з погляду української політичної еліти, мали належати: щоб «між себе старших на уряди судові обирали»; щоб «Суди земські і гродські тими урядниками, яких вони самі собі добровільно оберуть, виконуватися мають, як і перед тим».

Ідея державності представлена і в інших пунктах. Так, у четвертому, де мова про міста та збір податків наголошується: «У містах урядники щоб з наших людей (тут і далі підкреслення наші – О.С., Ю.С.) обирали були на те гідні, які повинні будуть підданими твоєї царської величності управляти...» У шостому наголошується на праві ні від кого не залежного обрання вищої посадової особи – гетьмана: «...Щоб Військо Запорозьке саме з-поміж себе гетьмана обирали, а його царській величності повідомляли...» У п'ятнадцятому, де мова ведеться про збір данини «з тих людей, які твоєї царській величності належать», старшини послідовно продовжували наполягати, що і стосовно таких людей в Україні влада московських адміністраторів чинною бути не могла. Автори статей вимагали від послів, щоб ті «ні на одного воеводу не дозволяли» покласти такі обов'язки. Для такої потреби знову лише «з тутешніх людей» мав бути обраний «чоловік гідний». Шістнадцятий пункт, у розглядуваному аспекті, за своїм змістом практично повторює перший і зобов'язує українських послів ні в якому разі не погоджуватися на виконання московськими адміністраторами хоча б якихось функцій стосовно українців: «А тому мають посланці наші домовлятися, що наїхавши б воевода права ламати мав і установи які чинив, і те людям мало б бути у велику досаду...» Тут же підкреслюється, що в Україні люди мають і готові підпорядковуватися власним начальникам: «... А з тутешніх людей коли будуть старші, тоді відповідно до прав і установ тутешніх будуть виконувати».

Тему самостійного забезпечення порядку у власному домі завершує пункт 17. У ньому висловлюється сподівання про гарантування прав і вольностей провідних станів тогочасної України, яке закінчується тезою: «Коли те одержимо, ми самі між собою розгляд мати будемо...»

Одним з яскравих проявів зорієнтованості на власну політичну суб'єктність, тобто на суверенітет є прагнення проводити самостійну зовнішню політику. Пункт 14 фіксує таке право за Українською козацькою державою та її високим репрезентантом: «Посли, які споконвіку з чужих земель приходять, до Війська Запорозького, щоб пану гетьману і Війську, Запорозькому, які б на добро були, вільно прийняти, щоб те його царській величності у гнів не було».

Як воєнний союзник, українська сторона визнавала потребу надавати царю інформацію про недружні наміри тієї чи іншої делегації: «а що б мало супроти його царської величності бути, повинні ми його царській величності повідомляти». Останню цитату іноді розтлумачують як певне добровільне обмеження суверенітету. Заперечити такий підхід дозволяє теорія міжнародного права, за якою зобов'язання, взяті за міжнародними договорами на себе добровільно, визначаються як зобов'язання, що цілком узгоджуються а не заперечують ідею суверенітету [4,216].

У статтях Б.Хмельницького зафіксовано й сприйняття старшиною місця та ролі московського монарха як у політичній системі Гетьма-

щини, так і стосовно Української козацької держави загалом. За думом гетьмана і старшин московський цар розглядався монархом політично окремішньої України. Такий висновок можна обґрунтувати насамперед усіма тими пунктами, якими заперечується будь-яка участь представників російської політичної еліти в управлінні українськими справами. Статті Б.Хмельницького визнають причетним до українських справ лише одного монарха. І хоча вони визнавали його самодержцем, старшини на чолі з гетьманом наголошували на тому, що він є «самодержцем Великої і Малої Русії». Те ж саме формулювання використано і в листі Б.Хмельницького до царя від 8 січня 1654 року. Така «спроба запровадити в царський титул (і то в його коротку, основну частину) нового складника, — С.Плохій наполягає, — стала важливим кроком у процесі самоідентифікації українців у термінах етнічних, релігійних та культурних» [2,781]. З огляду на політичний, а не виключно етнічний, релігійний, культурний зміст тексту березневих статей, а також з огляду на відомі нам висловлювання Б.Хмельницького, П.Дорошенка, Д.Многogrішного і С.Дівовича є всі підстави заявити, що ці слова були і проявом політичної самоідентифікації українців як представників окремої держави зі своїм, добровільно обраним монархом, що перебуває у «царственому» (але не столичному) місті Москві.

Зафіксованість позиції на московського царя як спільного для України і Росії монарха ми спостерігаємо уже в жовтні 1649 року коли у розмові з московським послом Б.Хмельницький назвав царя «спільний государ наш» [5,271]. Про Україну, окремо представлену царською особою, говорив гетьман московським послам і 26 грудня 1653 року: «Дай Господи, здоровий був великий государ наш цар і великий князь Олексій Михайлович, вся Русі самодержець, на своїх великих преславних державах Російського царства, і які йому великому государю, й. ц. в-ті, нині Бог передає» [6,129 – 130]. (Тут гетьман мав на увазі близьке укладення Переяславсько-Московського договору.) Що представники українського і російського суспільств є «рівні» та «вільні» один стосовно одного, перебуваючи «під єдиним государем, волею собі обраним», — розтлумачував 1 січня 1668 р. московському послу П.Дорошенко [7,248]. Вагомою у даному контексті видається неодноразово висловлена Д.Многogrішним думка про те, що цар тримає у своїх руках скіпетр не лише великоросійський, але й малоросійський. Про це він пише у листі до царя від 12 вересня 1670 року: «...При цьому на преславних великоросійських і малоросійських скіпетрах щасливо царствуючому на багато літ...» [8,271]; в травні 1671 року [9,298] і в жовтні 1671 року [8,453].

Чітко проявлено таке розуміння й у «Розмові Великоросії з Малоросією», де Україна зображається окремим суспільством, очоленим своїм монархом, який одночасно є монархом і для російського суспільства: «Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, но государь твой и мой общий повелитель... Так мы с тобою равны и одно составляем, одному, не двум государям присягаем, — почему почитаю тебя равну себе. Не говори: как обществу, поддалась и тебе! Самодержець твой и мой шлет тебя и меня. Один он отзывает из походу веля...» [10,394 – 395].

Така позиція українських старшин дає можливість пояснити, чому у березневих статтях, визнаючи царя своїм сувереном, який має верховне право легітимізувати прийняті в Україні рішення щодо обрання гетьмана (п. 6), визначення чисельності збройних сил (п. 2), виплати грошового утримання (п. 8, 10, 12, 21), надання рангових маєтностей високим посадовцям, військовим спеціалістам (п. 5, 9, 11), вони, разом з тим, не погоджувалися зі статусом автономії у складі Московської держави. Адже така згода передбачала б поширення на терени Руси-України політичних і правових норм Московської держави. Проте, у пунктах Б.Хмельницького ми зустрічаємо наполягання на застосуванні в Україні виключно власного кодексу законів: щоб «своїми правами судилися» (п. 1); «Права, надані у віках від князів і королів, як духовним і мирським людям, щоб ні в чому не порушені були» (п. 13). Що цілком узгоджується з ідеєю про політичну окремішність українського суспільства від російського.

Нагальна потреба у воєнно-політичному союзникові, тогочасні уявлення про природу влади володарів, встановлену між ними ієрархію спонукали гетьмана та його оточення визнати себе підданими (але, як вже свідчить сам факт існування березневих статей, це підданство розглядалося як обумовлене), а московського монарха визнати своїм сувереном і протектором. Проте, як свідчить текст березневих статей, українці поставилися до влади монарха у рамках європейської парадигми її сприйняття, оцінювально-вимогливо, як відносно рівну сторону, учасника договору, на якого теж покладаються певні обов'язки. Такий підхід до особи монарха слід, на наш погляд, шукати у пунктах 3 і 7, де підкреслюється, що у підданство українці ідуть не з пустими руками, не без засобів до існування. Цар їм землі не надає, а лише узаконює ті чи інші прояви права власності на неї. Пункт 7 з цього приводу фіксує, не роблячи, до речі, ніяких виключень і для царя: «Маєткив козацьких, щоб ніхто не відбирав: які землі мають і що до них належить, щоб з тими маєтками вільні були» [11, 366 – 368]. Дія цієї норми мала поширюватися, у разі їх смерті, і на членів їх сімей. «В козацькій Україні, – стверджував Липинський, – як і в Західній Європі з лицарського родового права на землю випливають обов'язки лицарського роду супроти землі, супроти Держави. В Москві з обов'язку дворянської служби цареві і державі випливає право дворянства до землі» [12, 124, 126].

Оцінювально-вимогливе ставлення до царя, вважаємо, проявилось і в пункті 17, який, хоча й стосувався безпосередньо польського короля і політики польського уряду, неминуче (в силу закономірностей функціонування людської психіки) переносився й на персону та політику московського царя як попередження: «До цього від королів польських ніякого переслідування на віру на вольності наші не було, завжди ми всілякий чин свою вольність мали, і ми їм вірно служили; а нині за наступ на вольності наші, примушені ми його царській величності під міцну і високу руку піддатися...»

Договірні статті Б.Хмельницького та отримані на них монарші грамоти в усї наступні роки існування Гетьманщини розглядалися українськими старшинами як інструмент захисту політичної окремішності та суб'єктності. Уже І.Виговський, підкреслював: «Ми ж присягали великому государю, й. ц. в-ті, на тому, що прав наших ніяких не по-

рушувати. ...Те вчинив небіжчик гетьман Богдан Хмельницький та я; інших статей ніхто не відав» [13,123].

Посилання на договір дозволяли українським політикам захищати свої інтереси шляхом заміни протектора, як це, наприклад, ще задовго до І.Мазепи, формулював Д.Многогрішний. 14 листопада 1668 року він писав до архієпископа Л.Барановича: якщо цар «нам тих вольностей, за Богдана Хмельницького в Переяславі постановлених, не захоче підтвердити і при них не охоронить, тоді раді і не раді маємо бусурманину в підданство піддатися» [14,118].

Посиланнями на договір намагався не допустити обмеження політичних прав України І.Скоропадський. Завершуючи свій гетьманський та життєвий шлях, у проханні-відповіді щодо запровадження Малоросійської колегії він 5 травня 1722 року заявляв цареві, що все те чиниться «проти згаданих договорів Богдана Хмельницького» [15,319].

Як засвідчує «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 року, до самих останніх місяців функціонування гетьманської влади в Україні договір розглядався як аргумент на користь збереження наявних та відновлення втрачених політичних прав [16,89].

Література

1. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. 1. — К., 1996.
2. *Плохий С.* Переяслав 1654: Православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003..
3. *Гелнер Э.* Нации и национализм. — М., 1991.
4. *Харт Х.Л.А.* Концепція права. — К., 1998.
5. *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.* — Т. II. 1648 — 1651 гг. — М., 1954. — Т. 2.
6. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (далі: Акты ЮЗР). — Т. 1. — СПб., 1861.
7. *Акты ЮЗР.* — Т. 6. — СПб., 1869.
8. *Акты ЮЗР.* — Т. 9. — СПб., 1877.
9. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини... — Ч. 2. Рада страшини.
10. *Дівович С.* Разговор Великороссии с Малороссиею.
11. Всі цитування з «Прохання по пунктам Богдана Хмельницького про підтвердження колишніх прав і вольностей і про суди і про інше» здійснено з додатків до монографії *Т.Чухліба*. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 — 1714 рр. — К., 2003.
12. *Липинський В.* Україна на переломі 1657 — 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII -ім столітті. — Відень, 1920.
13. *Акты ЮЗР.* — Т. 4. — СПб., 1863.
14. *Акты ЮЗР.* — Т. 7. — СПб., 1872.
15. *Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О.Боянским.* — Часть II. 1691 — 1722. — М., 1859.

16. Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал — 1993. — № 7 — 8.

Струкевич О.К., Степанчук Ю.С. Переясловско–московский договор 1654 года с политико–культурного взгляда

Освещаются политико–культурные ориентации правящей элиты того времени, показано, какое отражение они нашли в тексте договора.

Strukevich O.K., Stepanchuk Yu.S. Pereyaslov and Moscow Treaty of 1654 from the political and culture perspective

Elucidation of political and culture tendencies in the ruling elite of that time, and how those were reflected in the texts of the Treaty.